

Håkan Skogsjö

Spetalsund – Enighetens medeltida föregångare

Särtryck ur

Gammalt och nytt från Föglö 2017

utgiven av Föglö hembygdsförening

Distribuerad som pdf-fil 2025

Copyright © Håkan Skogsjö (CC BY-SA 4.0)

Spetalsund – Enighetens medeltida föregångare

Här i vattnet utanför Degerby fanns från medeltiden och fram till 1600-talet naturhamnen Spetalsund

Text & foto: Håkan Skogsjö

Strax norr om gästhemmet Enigheten i Degerby finns ett smalt sund som på kartan bär det något egenartade namnet Spettarhållet, men som inte för så länge sedan kallades Spetalsund.¹ Numera verkar namnet enbart syfta på den trånga passagen mellan Spettarholmen och Degerbylandet, men i äldre tider avsåg Spetalsund uppenbarligen hela den skyddade naturhamn som i dag kallas Degerby redan (vattnet mellan Degerby och Skrovsö/Gripö).

När Petrus Magni Gyllenius, sedermera kyrkoherde i Värmland, på 1650-talet studerade vid Åbo akademi, reste han flera gånger sjövägen mellan Finland och Sverige. I sin dagbok skildrar han en färd 1652 från Houtskär till Stockholm. Den 23 maj seglade skutan från Taskhamn (i Finholma) via Sandö udd (i Nötö) ”til Speetalss hamn” för att dagen därpå fortsätta med god vind ”ifrån Spetalss sundet” via Flisöhamn till Sverige.² Tyvärr nämner Gyllenius ingenting mer om hamnen i Spetalsund.

Från andra källor vet vi att den stora gården Utgård i Degerby (Enighetens föregångare) hade anlagts på 1620-talet på stranden invid Spetalsund av hejderidaren

Gustav Winberg. Den beboddes 1652 av hans änka Kristina och hennes nya make Jonas Ivarsson, som åtminstone senare på 1600-talet drev gästgiveri där.³ Säkert gick Gyllenius i land och besökte Enighetens föregångare.

Kungliga besök

Förflyttar vi oss successivt bakåt i tiden märker vi att Spetalsund nämns regelbundet i de historiska dokumenten.

Den 19 juni 1616 befann sig kung Gustav II Adolf i Spetalsund när han skrev till rikskanslern Axel Oxenstierna.⁴ Det var krig, brevet handlar om att utrusta fartyg i Ladoga. Degerby låg sedan omkring år 1600 öde på grund av missväxt och sitt utsatta läge vid farleden.⁵ Kriget genomsyrar också det memorial som kung Karl IX skrev den 15 december 1608 med befallning att det vid Spetalsund skulle uppföras stugor och fraktas dit spannmål och livsmedel åt hemvändande sjuka och sårade soldater från Livland.⁶

Ännu tidigare, på 1550-talet, befann sig kung Gustav I (Vasa) i Spetalsund åtminstone vid två tillfällen. Den 13 augusti 1555 utfärdade han inte mindre än tre skrivelser som alla rörde det pågående kriget

mot Ryssland, och den 2 juli 1556 skrev han till hertig Johan (sonen), också denna gång i krigsangelägenheter.⁷ Vid den här tiden var Degerby en fungerande bondby med fem bönder. Gårdarna låg ungefär där helikopterplattan finns i dag, men det verkar troligt att det nere vid Spetalsund fanns någon form av bekvämligheter, kanske en sjökrog, som kunde förse besättningarna på ankrande fartyg med mat och dryck och varma rum. Några uttryckliga belegg för detta finns visserligen inte, men eftersom källmaterialet är så magert är det vanskligt att dra slutsatsen att sådant som aldrig nämns inte har existerat. Tvärtom verkar det sannolikt att det mellan Finland och Sverige fanns hamnar där skutornas förråd kunde fyllas och genomfrusna sjömän få sova ut i varma rum.

Att Spetalsund var en plats där höga herrar kunde stämma träff, framgår av ett dokument från den 25 juli 1504.⁸ Den nytillträdde hövitsmannen på Kastelholm, Erik Johansson (Vasa), för övrigt far till Gustav I (Vasa), skrev då till riksföreståndaren Svante Nilsson, som nyss hade lämnat slottet, och frågade om denne tänkte återkomma till Kastelholm eller om de bägge skulle

¹ Namnet Spettarhållet dyker upp på 1985 års grundkarta, på tidigare grundkartor (1970, 1978) är namnet Spettarsundet. Namnet Spetalsund har på sistone fått en renässans genom att Ålands landskapsregering valt att använda det vid projekteringen av den nya bron över Spetalsund.

² Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667, sid. 138, utgiven av C.J. Gardberg och Daniel Trojer och tryckt i *Värmland förr och nu* 1962 (Karlstad 1962).

³ Skogsjö, Håkan, *Familjer och gårdar i Föglö* (2009), del I, sid. 230 f.

⁴ Rikskanslaren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, utgivna av Kongl. Vitterhets-, historie- och antikvitets-akademien (1888), del 1, sid. 91.

⁵ Skogsjö, Håkan, *Familjer och gårdar i Föglö* (2009), del I, sid. 204

⁶ Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid, utgivna av Johan E. Waaranen (1864), del II, sid. 404.

⁷ Konung Gustaf den förstes registratur, utgiven av Riksarkivet, del 25 (1910), sid. 352 ff, och del 26 (1911), sid. 370 f.

⁸ Diplomatarium Fennicum nr 5041 (på internet: <http://extranet.narc.fi/DF>).

⁹ Diplomatarium Fennicum nr 2078 (på internet: <http://extranet.narc.fi/DF>).

mötas ”i Spetalswnd”. Det var säkert vanligt att fartyg blev liggande där i väntan på lämpliga vindar för resan över Ålands hav.

Den allra första gången som Spetalsund omtalas i källorna är så tidigt som den 11 juli 1433.⁹ Då befann sig biskopen i Åbo, Magnus, tillsammans med hövitsmännen över Viborg, Stockholm och Åbo i Spetalsund när de skrev till de styrande i staden Reval (Tallinn) och beklagade sig över att de nordiska rikenas invånare inte åtnjöt samma rättigheter i Reval som andra främlingar.

Hur det gick med den propån är obekant. Men de många breven utfärdade i Spetalsund från medeltiden till 1600-talet visar att hamnen hela tiden var flitigt besökt. Det var förstås inte bara kungar, biskopar och andra höga dignitärer som ankrade där, utan också vanligt folk. Men de skrev sällan brev, och ifall de gjorde det är de inte bevarade, så om deras besök vet vi vanligtvis ingenting.

Men 1433 försvinner Spetalsund in i historiens dunkel. De få skriftliga källorna från åländskt 1300-tal nämner inte platsen. Men det betyder inte att hamnen inte användes. Degerby omtalas första gången 1491, men torde ha befolkats redan på 1100-talet eller början av 1200-talet. Så byn hade funnits i kanske 300 år innan den nämns första gången.¹⁰

På samma sätt förhåller det sig säkert med Spetalsund.

Ortnamnet berättar

När vi söker Spetalsunds äldsta historia har vi bara en källa att tillgå. Själva ortnamnet. Som tur är har det inte vållat ortnamnsforskarna några besvär. Förleden är ordet ’hospital’ och efterleden ’sund’.¹¹ Namnet betyder alltså helt enkelt ’sundet vid hospitalet’. För att fånga platsens äldsta historia måste vi försöka förstå den medeltida innebörden av ordet ’hospital’.

I *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* kan vi läsa att hospital i latinska urkunder i regel avser ett spetälskesjukhus, men också någon gång de härbärgen för vägfärande som anlades av kyrkliga myndigheter där det var långt till bebodda trakter. I svenskspråkiga urkunder syftar ordet däremot alltid på isolat för leprasjuka.¹² Vidare kan vi läsa hur de medeltida spetälskehospitalen såg ut: De låg i regel i omedelbar anslutning till en stad, men aldrig inne i själva staden på grund av smittorisken, omfattade vanligtvis ett område på några hektar och hade egen kyrka. I Finland fanns hospital i Åbo och Viborg.¹³ Det rörde sig alltså inte om några små och obetydliga anläggningar. Hospitalen finansierades bland annat genom donationer. Exempelvis testamenterade väpnaren Kort Hartvigsson på Kodbolstad (nu Bolstaholm) i Geta år 1484 såväl råg och fläsk som skor och vadmal till ”Spetalet wid Åbo”.¹⁴ Det verkar osannolikt att hospitalet som gett namn åt Spetalsund skulle vara ett medeltida sjukhus. Sådana anlades inte på någon enslig ö eller holme, som fallet kunde vara på 1600-talet när spetälskehospitalen på Sjölo i Nagu och Gloskär i Föglö tillkom. Istället är ordets andra innebörd mer sannolik: härbärke för vägfärande. Det stämmer väl med Spetalsunds läge ute i skärgården, men i direkt anslutning till en stor farled.

I *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* finner vi under uppslagsordet *hospitalis* formen *hospitale* med betydelsen ’hospits, härbärke’ och äldsta belägget från 1282.¹⁵ Ett i sammanhanget intressant dokument från 1319 omtalar ett ”hospitalis dicti sialastuwu in silua Reffhundeum” (ett härbärke, så kallad själástuga, i Ragundaskogen). Detta härbärke, beläget på vägen mot Nidaros (nuvarande Trondheim), hade uppenbarligen tillkommit på kyrkligt initiativ. I ett flertal dokument uttalar ärkebiskopen i Upp-

sala sitt beskydd över härbärgen och den som drev det (i en handling från 1290 kallas han Gyrdd Bodakarl).¹⁶ En anledning till själástugans tillkomst kan ha varit att underlätta för pilgrimer på väg till Sankt Olofs grav i Nidarosdomen. Socknen som senare växte fram kring härbärgen kom att kallas Stugun efter den uppförda stugan.

I fallet Spetalsund har tydligen det ursprungligen latinska ordet *hospitale* använts som benämning på härbärgen, men i sin svenska form ’spetale’. Också detta härbärke tillkom antagligen på kyrkligt initiativ. Biskopar och andra präster insåg behovet när de regelbundet färdades i ämbetsärenden mellan Åbo och Stockholm/Uppsala. Samtidigt var Sankt Olofskulten livlig också i Finland på medeltiden. En pilgrimsväg gick över Åland och vidare genom Sverige till Nidaros.¹⁷ Spetalsunds motsvarighet till Gyrdd Bodakarl bör ha varit invånarna i närbelägna Degerby, som genom att driva härberget fick extra inkomster.

Hur länge ’spetalet’ i Spetalsund existerade vet vi inte, eftersom det inte omtalas i några urkunder. Ingenting hindrar att det i någon form, kanske som sjökrog, levde kvar ända till Degerby och en del omgivande byar blev öde under kriget omkring år 1600. När Degerby återupprättades på 1620-talet byggdes en av gårdarna, Utgård (senare Enigheten), nere vid Spetalsund. Där drevs sedan gästgiveri in på 1900-talet.

Namnet Spetalsund gör det alltså sannolikt att platsen där Enigheten ligger, kan ha fungerat som gästhem ända sedan 1200-talet.

I sanning en imponerande tradition!

¹⁰ Skogsjö, Håkan, *Familjer och gårdar i Föglö* (2009), del I, sid. 202.

¹¹ Solstrand, Per Henrik, *Ortnamnen i Föglö*, sid. 182 f, i: *Föglö, del II* (1988); Eklund, Klas, *Enigheten och Degerby hamn*, sid. 12, i: *Åländsk odling* 1989 (1990).

¹² *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (1956–78), del 6, sp. 683 ff.

¹³ *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (1956–78), del 6, sp. 693 f, och del 21, sp. 198.

¹⁴ *Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo*. Nr 33, 19 augusti 1784.

¹⁵ Stort tack till min latinkunnige vän Urban Sikeborg, som varit mig behjälplig.

¹⁶ *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, utgivet av Jämtlands biblioteks diplomatariekommité, del I:1 (1943), nr 4 och 25 med flera.

¹⁷ *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (1956–78), del 13, sp. 308.